СНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **Вступі** обґрунтовано актуальність теми дослідження та ступінь її наукової розробки, визначено об'єкт і предмет, мету й завдання дисертаційної роботи; розкрито її методологічну та емпіричну основи, практичне значення, апробацію теоретичних положень і структуру. Сформульовано концептуальні положення, які відзначаються новизною і виносяться на захист.

У **першому розділі "Теоретичні та методологічні засади дослідження взаємозв'язку політичного процесу зі станом поширення політичних знань"** на основі характеристики джерельної бази дисертаційної роботи розкривається ступінь розробленості проблеми, відстежується еволюція поглядів на зв'язки системи поширення політичних знань з політичним процесом, аналізуються питання концептуальних основ та наукових підходів дисертаційного дослідження.

У *підрозділі 1.1 "Стан наукової розробки проблем політичної освіти та джерельна база дослідження"* відзначено, що до числа перших суто наукових досліджень, в яких розглядаються динаміка політичного світу і його зв'язок з політико-культурними чинниками, відноситься "Старий порядок і революція" Алексіса де Токвіля. Методологічна значимість даної роботи полягає в тому, що в ній показана політична динаміка, яка пов'язана з політичною освітою як внутрішнім фактором змін "старого порядку".

При аналізі політичного контексту розглянутої теми дисертант спирався на теоретичні розробки таких закордонних авторів, як Г. Алмонд, Р. Арон, Я. Браткевич, С. Верба, Р. Даль, Р. Дарендорф, А. Лейпхарт, Х. Лінц, С. Ліпсет, Г. О'Доннел, Д. Растоу, Дж. Сарторі, Дж.Ч. Торрес, А. Турен, Ю. Хабермас, І. Шапіро, Ф. Шміттер, А. Янов, та інших дослідників. У значній мірі дані роботи характеризують процеси, які відбуваються в демократичних та перехідних системах та відображають загальні тенденції нашого часу й інтерес до неї політології.

В роботі враховані окремі гіпотези та результати аналізу динамічних змін в політиці, модернізації і процесу демократизації, пропоновані такими вченими, як А. Ахієзер, Ю. Васильчук, А. Дегтярьов, Л. Олех, М. Ільїн, Б. Капустін, А. Макаричев, А. Мельвіль, М. Михальченко, Д. Фадєєв, О. Щербинін, І. Пантін, В. Пастухов, Л. Поляков, А. Салмін, О. Харитонова та ін.

Особливе значення для дисертаційного дослідження має концепція трансформації і модернізації М.І. Михальченка в циклі робіт. Його ідеї імпонують в силу наявності в них акценту на органічну детермінованість змін не тільки цивілізаційними, але і національними та політико-культурними факторами. На погляд дисертанта, таке бачення іманентне політичному життю України.

Окремі аспекти державної політики з питань формування політичної свідомості населення розглянуто у низці робіт провідних сучасних українських науковців: М. Багмета, В. Євтуха, М. Кармазіної, О. Картунова, Л. Кормич, І. Кураса, В. Кучера, О. Мироненка, Л. Нагорної, Ю. Римаренка, Д. Табачника, В. Шаповала, Л. Шкляра.

При розгляді питань взаємозв'язку політичного процесу і політичної культури автор спирався на ґрунтовні роботи відомих українських вчених В. Андрущенка, В. Бабкіна, В. Горбатенка, В. Горбика, М. Кармазіної, І. Кресіної, Ю. Левенця, О. Мироненка, В. Потульницького, І. Усенка, Ю. Шаповала, які присвячені історичним аспектам даного питання.

Фундаментальні теоретичні питання державного устрою, які пов'язані з проблемами здійснення державної влади, утвердження конституційного ладу, суверенітету, висвітлюються у працях вітчизняних учених Л. Кривенка, В. Левіна, О. Майбороди, Г. Мурашина, В. Погорілко, М. Панчука, О. Рафальського, Ф. Рудича та зарубіжних учених Р. Даля, А. Златопольського, М. Ушакова, В. Халіпова.

Серед монографічних досліджень окремих проблем становлення і демократизації відносин між різними суб'єктами політичної влади слід відзначити праці українських вчених В. Авер'янова, М. Вівчарика, В. Гусєва, В. Кременя, С. Наумкіної, А. Пойченка, В. Полохала, Ю. Римаренка, Ф. Рудича, В. Солдатенка, М. Томенка, В. Якушика.

Регіональні проблеми в сучасних посттоталітарних суспільствах та їх вплив на особливості політичної культури і державного устрою висвітлюються в працях українських і російських дослідників Т. Зонова, В. Кушерця, А. Сергуніна, А. Титкова, Р. Туровського та ін.

Певний інтерес виявлений в дисертаційній роботі до наукових праць Б. Крилова, А. Кудряченка, П. Перналера, В. Рудольфа, П. Савицького, Ю. Тихомирова, де висвітлюються прояви взаємозв'язку політичного процесу і політичної культури в різних країнах світу.

В Україні вивчення проблем політичної освіти сьогодні знаходиться лише на початковій стадії. Помітними публікаціями українських дослідників є роботи, які належать О. Вашутіну, Н. Карповій, А. Ковальовій, І. Козюрі, Л. Мицику, В. Огнев'юку, М. Остапенко, С. Рябову, О. Сухомлинській, Г. Філіпчуку, А. Хорошенюку, Г. Циганенко, О. Шахтеміровій та деяким іншим дослідникам.

З опрацьованої автором вітчизняної наукової літератури видно, що роботи українських дослідників багато в чому базуються на дослідженнях таких зарубіжних науковців, як Т. Адорно, Р. Доусон, Г. Гізеке, Б. Зутор, Б. Клауссен, Н. Смелзер, Дж. Уайльде, В. Хейтмайєр, М. Хоркхаймер, Ю. Якоба, та інших.

Проблематиці формування громадянського суспільства, громадянської соціалізації і розвитку громадянської політичної культури, демократичної

політичної освіти присвячені роботи таких авторів, як Ч. Бідуелл, М. Вейл, Б. Джойс, М. Доган і Д. Пелассі.

У підсумку слід зазначити, що в цілому роботи, в яких політичний процес і політична освіта були б інтегрально зв'язані в єдину концепцію, практично відсутні. Останнє є об'єктивною підставою для розробки теми даної дисертації, що і зумовило її мету.

Значну частину джерельної бази дисертаційного дослідження склали роботи мислителів на різних етапах історичного розвитку. Вже Сократ, Платон і Аристотель оперували цілісними концепціями політичної освіти і громадянського виховання.

Продовжуючи античну традицію, Ш. Монтеск'є у трактаті "Про дух законів" пов'язує типи політичних режимів із способами взаємодії держави і громадянина. Для дослідження важливими є ідеї відносно змісту виховання в умовах різних політичних режимів таких мислителів, як Г. Гегель, П. Гольбах, Ж. Руссо, Ш. Фур'є.

Серед джерел даного дослідження є роботи українських мислителів минулого: Самовидця, П. Могили, Ф. Прокоповича, Г. Граб'янки, С. Величка, Г. Полетики, В. Капніста, Г. Сковороди.

Важливими джерелами виступають твори К.Д. Ушинського, С.В. Васильченка, Г.Г. Ващенка, Б. Грінченка, М.С. Грушевського, А.С. Макаренка, С.Ф. Русової, В.О. Сухомлинського, в яких закладені теоретичні основи національної системи освіти.

Окрему групу джерел складають документи та матеріали радянської доби. Вони допомагають більш повно та об'єктивно оцінити процеси індоктринації в умовах тоталітарного режиму. До їх числа належать публікації періоду 20-80-х років XX ст. з питань політичної освіти та ідейно-політичного виховання.

Заключну групу матеріалів джерельної бази дослідження склали різноманітні документи, які були прийняті як міжнародними інституціями, так і українськими державними органами. До їх числа належать урядові та міжурядові документи європейських країн з питань шкільної освіти, педагогіки, які стосуються викладання прав людини, та низка документів Ради Європи стосовно прав людини й освіти.

У *підрозділі 1.2 "Концептуальні основи та наукові підходи дисертаційного дослідження"* зазначено, що методологічною основою дисертації виступають історичні, політологічні, соціологічні, культурологічні і соціально-філософські традиції розгляду світу як єдиного цілого в його взаємозалежності, наступності і розвитку. Основою дослідження соціального процесу стали концептуальні положення робіт про простір, час і процес І. Пригожина, Г. Рейхенбаха, А. Уайтхеда, Дж. Уітроу, М. Хайдегера й ін.

При вивченні політичної іпостасі світу для автора науково-теоретичними орієнтирами стали праці Г. Алмонда, Р. Арона, З. Баумана, П. Бурдьє, С. Вер-

би, Р. Даля, Дж. Дьюї, Е. Дюркгейма, П. Козловські, Т. Куна, Т. Парсонса, Б. Рассела, Д. Растоу, М. Фуко, Ю. Хабермаса й ін.

Істотне значення для дисертанта мали історичні, психологічні, культурно-антропологічні і політико-антропологічні підходи в роботах М. Блоку, Ф. Броделя, Ж. Ле Гоффа, Е. Канетті, Х. Ортеги-і-Гассета та ін. Вони дозволили пов'язати соціокультурний макрокосм, політичний світ і світ людини в єдине ціле, простежити у взаємозв'язках, наступності і тенденціях динаміку суспільства. Останнє, у свою чергу, дало можливість більш точно визначити особливе місце політичного процесу і вплив на нього політичної освіти.

Другий розділ "Політична освіта як засіб формування політичної свідомості і громадянської культури" присвячений характеристиці цілої низки понять, які є вузловими при визначенні процесу отримання знань про політичне життя. Також даний розділ дослідження присвячений розкриттю процесу формування політичної свідомості засобами політичної освіти. Особлива увага при цьому приділяється його розвитку в умовах сучасної соціальної трансформації українського суспільства.

У підрозділі 2.1 "Місце і роль політичного просвітництва в системі освіти та головні форми його поширення" обґрунтовано розуміння політичної освіти як складової частини інституту освіти, розглянуто еволюцію системи освіти.

Також у цій частині роботи аналізуються та співвідносяться поняття, які позначають безпосередньо різні сторони предмета нашого дослідження. Це поняття "громадянська освіта", "політична освіта", "політична культура" та "громадянське виховання". Аналізується сам зміст вказаних понять, і на цій основі робляться висновки про їх співвідношення.

Автор доходить висновку, що найбільш обґрунтованим виглядає підхід, згідно з яким під "громадянською освітою" розуміється система навчально-виховних заходів, метою яких є формування свідомого громадянина, здатного, спираючись на закон, захищати свої права та надавати підтримку силам, які реально можуть представляти його інтереси.

В роботі відзначається, що поняття "політична освіта" часто вживається поруч з поняттям "політологічна освіта". У зв'язку з цим виникає питання про їх тотожність і відмінність.

На думку автора, дана проблема вирішується шляхом тлумачення поняття "політична освіта" як певної системи передачі знань про політичне життя засобами всіх соціальних інституцій, які поширюють знання про нього. Під "політологічною освітою", скоріше за все, слід розуміти систему фахової освіти спеціалістів в галузі політичного процесу.

В роботі зауважується, що у функціональному аспекті для політичної освіти необхідно виділити такі поняття, як "індоктринація" та "демократична політична освіта". Перше характерне для тоталітарних режимів і, як правило, не

включається в поняття “політична освіта”, оскільки пов’язано з насильницьким насадженням безальтернативної доктрини всіма наявними в суспільстві засобами і на всіх рівнях.

Поняття “демократична політична освіта”, хоча і збігається за критеріями з базовим поняттям, тобто “політичною освітою”, але є ніби його “конкретним проявом”, оскільки саме такий характер освіти є природним для неї та дозволяє їй бути не чим іншим як засобом опанування багатостороннього людського досвіду, в тому числі і в політичній сфері.

У *підрозділі 2.2 “Політична освіта як цілеспрямована та організована частина процесу осягнення політичного світу”* вирішується одне з важливих завдань даного дослідження – з’ясування питань взаємозв’язку політичної дидактики з процесом формування політичної та правової свідомості індивідів і великих груп населення в сучасному світі, що швидко трансформується. Зокрема, це стосується змістовних характеристик важливих засобів впливу на світогляд людей, якими є сучасні системи громадянської та політичної освіти.

Актуальність цього завдання можна пояснити тим фактом, що сьогодні все відчутнішими стають тенденції постійного зростання ролі інформаційних та освітянських елементів у суспільному процесі.

В даній частині роботи досліджуються, в першу чергу, питання впливу політичної освіти на демократизацію свідомості населення нашої держави, яке прагне позитивних змін, але якому часто не вистачає необхідного знання закономірностей соціального розвитку та досвіду практичної політичної діяльності з використанням всього демократичного арсеналу політичної боротьби.

Обґрунтовується необхідність переоцінки теоретичних парадигм і методологічних основ всього комплексу наукового вивчення політики. Мова йде, насамперед, про звільнення від догматичних, ненаукових ідеологізованих схем, подолання стереотипів “старого” світосприйняття, подолання поверхневого “пробуржуазного” і національного школярства.

В дисертаційному дослідженні зазначено, що однією з головних проблем розвитку політичної науки залишається питання про її деміфологізацію. На жаль, значна частина політологічних праць обтяжена цілою низкою штампів, які є свідченням некритичного, інколи навіть свідомого, сприйняття як минулого, так і дійсності.

Детально розглянута кінцева мета політичної освіти, яка укладається в максимальне удосконалення здатності громадян самостійно аналізувати й інтерпретувати на основі отриманого знання зміст і динаміку подій політичного життя для того, щоб вони могли не тільки орієнтуватися в процесах, що відбуваються, але і цілеспрямовано впливати на них у відповідності до своїх положень у суспільстві, – просто “відповідальних і свідомих” виборців, працівників ЗМІ, співробітників апарату державного управління і влади, представників бізнесу, академічної науки та вищої школи і т.д.

Політичну освіту автор розуміє як процес формування політичної свідомості індивіда в просторі політичної свідомості суспільства. Політичне буття – це перебування людини у світі політичного за допомогою засвоєння теорій, ідей, поглядів, уявлень, які виражають ставлення людини до політики, а також його взаємодію з політичними інститутами.

Політична освіта – це не тільки знання, але в значній мірі вміння і навички, які є основою будь-якої соціальної дії, мотивом участі в громадському житті демократичного суспільства.

Розглянувши процеси політичної соціалізації та освіти як важливі засоби осягнення політичного світу, в даній частині дослідження робиться висновок про те, що процес залучення індивіда до політичної системи завжди відбувається в контексті його участі в системі суспільних стосунків у цілому.

У підсумку стверджується недостатність прийняття "гарних" законів і постанов для демократизації життя. Необхідно забезпечити пріоритет демократичних цінностей у масовій свідомості, оскільки вона володіє діяльнісним потенціалом – змінюючись, саме вона здатна реально впливати на хід подій, в тому числі на політичний процес.

Третій розділ "Концептуальні засади та досвід політичної соціалізації освітніми засобами в історичному минулому" присвячений розгляду окремих історичних аспектів розвитку політико-освітянських парадигм, які передували сучасному баченню ролі, змісту та місця політичної освіти в організованому та керованому процесі пізнання політичного світу. Це дозволяє врахувати в роботі найбільш продуктивні ідеї минулих часів, які пов'язані з розумінням різних аспектів організації системи політичної освіти.

У *підрозділі 3.1 "Світова суспільно-політична думка минулого про роль політичного просвітництва в процесі політичної соціалізації"* зазначається, що у вітчизняній науковій літературі проблеми становлення системи політичної освіти в історичному минулому залишаються малодослідженими, хоча є всі підстави твердити, що політична освіта виникла на достатньо ранньому етапі розвитку суспільства. Вона є одним з найдавніших засобів і елементів політичної культури людства.

Різні погляди на характер виховання вже в античну епоху викликали бурхливі дискусії. Саме в античні часи складається серед мислителів розуміння освіти та виховання як єдиного ефективного засобу поєднання особистості і політичної системи.

Запровадження політичної освіти у близькому до сучасного розумінні сенсі пов'язано із початком педагогічної практики софістів, які виступають засновниками школи в Греції. Наука софістів була необхідна, в першу чергу, політикам, які не тільки могли навчитися красномовству (що в ті часи було дуже важливо), але і здобували численні і корисні знання про природу людини, про устрій світу.

Поруч із софістичною освітянською парадигмою склалися принципово відмінні концептуально виховні версії Сократа, Платона і Аристотеля. Завдяки їх зусиллям ідея політичної освіти для громадянського виховання, що виникла в античності як відповідь на суспільну потребу розв'язати суперечність між інтересами індивіда й держави, остаточно сформувалася і стала традиційною для всіх гуманітарних і суспільних наук. В роботі зазначено, що саме ця ідея, незалежно від впливу античності, виникла в різних ученнях Стародавньої Індії та Стародавнього Китаю, причому тут вона інтерпретувалася в рамках підпорядкування інтересів особистості інтересам держави.

Підсумовуючи аналіз класичного періоду розвитку політичної освіти та громадянського виховання, в даній частині роботи зазначається, що трансчасовий характер проблеми відтворення на кожному новому етапі цілісного буття політичного світу робить завдання політичної освіти і громадянського виховання постійно актуальним.

Автор підкреслює, що сформульована в античні часи ідея громадянського виховання з її культом вільної, з почуттям власної гідності особистості в середні віки втратила свою актуальність. Замість прославляння громадянських чеснот з'явилася заповідь "Всяка душа хай буде покірна вищій владі".

Також зазначено, що в період Нової доби громадянськість цінувалася значно вище, ніж у попередні епохи. Це викликано тим, що так званий "третій стан" активно боровся за право брати участь у політиці нарівні з тодішніми елітними прошарками – дворянством і духовенством. Французькі соціалісти-утопісти основою шляху до нового, гармонійного суспільства вважали освіту, виховання класів. Вони мали надію мирним, освітнім шляхом досягти класової гармонії, владнати всі протиріччя, які виступали на поверхню в тодішньому буржуазному суспільстві.

Як висновок в даній частині роботи підкреслено, що суспільно-політична думка минулого зробила величезні кроки в розвитку політико-дидактичних концепцій, які містять надзвичайно актуальний досвід вирішення складних проблем політичного життя засобами політичної дидактики.

У *підрозділі 3.2 "Вітчизняний досвід вирішення політико-просвітницьких завдань та їх вплив на розвиток національної самосвідомості українського народу"* здійснюється розгляд окремих аспектів розвитку політико-освітянських парадигм на теренах українських земель, що передували сучасному баченню ролі, змісту та місця політичної освіти.

Відзначено, що первинні політико-дидактичні ідеї базувалися на багатій усній творчості східних слов'ян. Основний їх зміст найчастіше був пов'язаний з любов'ю до рідної землі, що, безумовно, сприяло збудженню патріотичних почуттів, готовності її захищати.

Автор стверджує, що подальший процес соціального, культурного та етнічного розшарування вимагав суттєвих змін у процесі соціалізації інди-

відів. Настав час, коли для проведення своєї політики князі вимушені були спиратися не лише на силу своєї дружини, але й на систему державних інституцій та засоби впевнення широких кіл громадян, завоювання їх підтримки. Виникає потреба ідеологічного обґрунтування нових суспільних процесів, визначення їх змісту, мети та завдань. Отже, офіційна педагогіка стає важливою складовою ідеологічного життя феодального суспільства.

В даній частині роботи підкреслюється вирішальне значення у формуванні відповідної політичної культури церковної інституції, яка була ініціатором та керівником усіх освітніх установ. Враховуючи величезне значення релігії у формуванні світогляду індивідів того часу, можна стверджувати, що політична дидактика своєю основою спирається на всю суму християнських догматів.

Дослідження показало, що в XIV-XVII ст. українське суспільство виробило і своєрідну політичну культуру, носіями якої можна вважати українську шляхту і українське козацтво. Саме вони виступають представниками характерної сформованої етнокультурної і політичної моделі культури, що сповідують притаманну своєму середовищу систему цінностей.

Підкреслено, що важливим періодом розвитку політико-дидактичних парадигм на українських землях стає XIX ст. Зокрема, члени Кирило-Мефодіївського товариства вважали, що освіта повинна стати важливим засобом у боротьбі народних мас проти пригнічення, що вона є необхідною умовою поліпшення матеріального та культурного прогресу. Найхарактернішою ознакою нового рівня культурництва стало заснування культурно-освітніх товариств – “Просвіт”.

При розгляді політико-дидактичних тенденцій початку XX ст. аналізується широка просвітницька програма, яку за час своєї діяльності виробили представники Січового Стрілецтва, які приділяли величезну увагу просвітницькій роботі серед широких кіл української громадськості.

В кінці даного розділу робиться висновок про те, що проблема масштабного відтворення політичного світу на всіх етапах історичного розвитку актуалізує питання політичної освіти і громадянського виховання. По мірі соціально-економічних і політичних змін у концепціях політичної освіти поступово починає переважати парадигма знання, а у змістовному плані впроваджується “демократичний сегмент”. На українських землях дана тенденція актуалізувалася значно пізніше.

Четвертий розділ “Роль та місце політичної освіти серед чинників формування і стабілізації політичних систем XX ст.” присвячений вивченню ролі політичної освіти у функціонуванні різних політичних систем. При цьому головна увага приділена питанням вивчення досвіду політичної соціалізації освітніми засобами в умовах тоталітарного суспільства і дослідженню шляхів оптимізації процесу поширення політичного знання

в умовах розбудови демократичних політичних систем.

В даній частині дослідження також своє місце посідає і вивчення досвіду вжитку освітніх систем у суспільствах, які змогли подолати тоталітарні форми і накопичили досвід застосування політико-дидактичних засобів у зміцненні демократичних засад свого історичного розвитку.

У *підрозділі 4.1 "Політична індоктринація як чинник формування тоталітарних політичних режимів"* відзначено, що на початку XX ст. людство зіштовхнулося з якісно відмінними явищами масової самоорганізації, які привели до формування небачених соціальних систем. Разом з тим у цей період відбувається ще одна важлива трансформація – соціальне поглинається політикою. Вона приймає дві протилежні форми – тоталітарної влади, груп тиску і апаратів рішення. Таким чином, у зазначений період закладаються умови для протистояння двох систем – тоталітаризму та демократії.

У цьому розділі розглядається не тільки саме поняття "індоктринація", але й характеризується його змістовне наповнення. Під індоктринацією автор розуміє цілеспрямований і систематичний процес використання механізмів навчання і виховання для просування у свідомість суспільства базових політичних і соціальних ідей, понять, символів.

Величезну роль у становленні системи політичної індоктринації в умовах становлення тоталітарного режиму в Радянському Союзі відіграв процес подолання неписьменності. Практично є всі підстави твердити, що з перших років становлення радянської влади в Україні склалася достатньо потужна система політичної освіти, головним завданням якої стало за всяких обставин і всяких умов пропагувати комунізм.

В роботі підкреслюється, що в часи становлення радянської влади та зміцнення тоталітарних порядків всі форми позашкільної освіти ще в більшій мірі, ніж сама шкільна освіта, несли на собі відбиток певного політичного світогляду, як цього вимагала правляча партія.

На думку автора, головними осередками політосвітньої роботи в Україні на селі в 20-х роках XX ст. стають селянський будинок ("сельбуд") та хата-читальня, а в місті – робітничий клуб. В колективних господарствах центром політосвітньої роботи стає будинок колективіста. Їх політосвітня робота в часи тоталітаризму була тісно поєднана з книговидавничою політикою.

Окремо зазначається, що серед літератури, яка видавалась, особливе місце у "внутрішній роботі" тоталітарної індоктринації належало підручникам усіх рівнів системи освіти. Вже в 20-х роках XX ст. методисти багато працювали над створенням підручників нового типу, які відповідали б тогочасним завданням і методам освіти.

На основі вивчення чисельних джерел доводиться думка про те, що однією з найважливіших форм політичної освіти, спроектованою з усього

радянського суспільства, була політінформація. Система політичного інформування охоплювала широкі кола як дітей, так і дорослого населення через діяльність агітколективів, груп політінформаторів, лекторів партійних комітетів та товариства "Знання".

Зазначається, що в період тоталітарного ладу в Україні не могло бути жодної освітньої установи, яка не відповідала б основному завданню – готувати громадян з комуністичним світоглядом. Крім того, режимом були створені спеціальні партійні школи – від нижчих до вищих, які ставили своїм завданням готувати вчителів із суспільствознавства, агітаторів і пропагандистів комуністичної партії.

Вказується, що характерною рисою тоталітарних утворень першої половини XX ст. були максимально уніфіковані суспільно-політичні та молодіжні організації. До цього періоду необхідно звертатися і тому, що ігнорування чи формальне ставлення до політичної освіти стало однією з причин, що породила фатальні наслідки для окремих країн Європи і світу.

Здійснений аналіз дозволяє автору стверджувати, що тоталітарна система спрямовувала весь комплекс заходів впливу на індивіда, перетворюючи його у слухняне знаряддя режиму. При цьому особливу роль грав початковий етап індоктринації як у житті всього суспільства, так і окремої особистості. Задача їхньої переробки була зведена в ранг найважливішої партійно-державної і продовжувалася довгі десятиліття, тому робота з подолання наслідків індоктринації (і це показав досвід Німеччини) не може бути долею тільки окремих ентузіастів чи партикулярних проектів в області освіти.

У *підрозділі 4.2 "Політичне просвітництво як засіб формування та стабілізації демократичних систем XX сторіччя*" відзначається, що в значній частині держав Заходу демократія в новітню добу поступово перетворювалася на переважаючу форму організації політичного життя. Але на цьому етапі свого розвитку демократія отримала рис, які відрізняли її як від античних зразків, так і від філософського ідеалу.

В той же час залучення громадян, наділених індивідуальними правами, в політичний процес наштовхувалося на їх нездатність творити демократичне співтовариство в силу недоліків в характері політичної культури. В цьому зв'язку спочатку в практиці, а пізніше і в теорії демократичного процесу велика увага почала приділятися політичній освіті та громадянському вихованню як важливим чинникам політичної соціалізації та формування і підтримки системи.

Однак, на погляд автора, вивчаючи проблеми одержання політичних знань громадянином демократичного суспільства, автори чисельних наукових робіт випустили таку базову властивість прилучення до демократичної політики, як політична освіта, яке починається ще в дитячому віці. Саме вона згодом дає можливість громадянину класифікувати селективну

інформацію про політичний процес і, відповідно, займати ту чи іншу позицію.

В роботі звертається увага на те, що в рамках "першої хвилі" початкова спроба будувати політичну освіту на безжиттєвих онтологічних схемах і піднесених ідеалах, в міру розвитку суспільства і політичних відносин, все більше суперечила реальним політичним процесам XX століття. Більш життєздатними показали себе функціональні завдання політичної освіти.

В даному розділі розглядається досвід організації системи політичної освіти в ряді європейських країн, які долали стадію тоталітарного розвитку. Зокрема, детально розглядається процес становлення системи політичної освіти в Німеччині, Португалії, Іспанії, Греції та Італії. Незважаючи на певні відмінності ситуації минулого в цих країнах та сучасній Україні, більшість перешкод на шляху демократизації суспільного життя є дуже схожими. Досвід згаданих країн показує, що основна складність у період переходу до демократичних засад пов'язана з тим, що в суспільстві дуже мало людей, які мають елементарні реальні знання про політичне життя.

Також аналізується досвід функціонування системи політичної освіти в європейських державах "старої демократії" таких країн, як Велика Британія, США, Бельгія, Франція, Люксембург, Канада, та деяких інших. Він показує, що при твердій установці на те, що предмет "політична освіта" відіграє важливу роль у політичній соціалізації, у становленні і збереженні демократичного суспільства, амплітуда коливання інтересу до нього, а отже, і місце в освітньому процесі, неоднакова для різних країн Європи.

Як висновки до даного розділу зазначається, що XX сторіччя було епохою безпрецедентного протистояння двох глобальних політичних феноменів – демократії і тоталітаризму. До числа проблем, пов'язаних зі збереженням демократії – ключовим питанням політики, – відноситься і демократична політична освіта, яка дає не тільки можливість громадянам орієнтуватися в політичному світі, бути повноправними учасниками демократичного політичного процесу, але та охоронцями та трансляторами демократичних цінностей.

П'ятий розділ "Тенденції розвитку та завдання політичної освіти в сучасному світі" присвячений розгляду існуючих сьогодні тенденцій у політичній освіті Заходу і України, оскільки саме їх дослідження дозволяє скласти уявлення про головні напрямки її розвитку, з'ясувати інноваційний та стабілізуючий потенціал.

У *підрозділі 5.1 "Політичний процес в країнах Заходу на сучасному етапі їх розвитку та еволюція завдань політичної дидактики*" зазначається, що сучасний світ – це світ не тільки нових технологій, нової соціальної структури, але й нової свідомості. Він вимагає відкинути бюрократію як неефективну модель правління, конструюючи більш прості і динамічні демократії. Таким чином, змінений дизайн політичного простору і часу

призиває нову політичну логіку, якою неодмінно повинний володіти головний актор політичного процесу – громадянин.

Ведучи мову в цілому про значення політичної освіти в новому світі, автор звертає увагу на те, що широкий процес навчання нової демократії запобігає загрозі тоталітаризму з його системою "простих" рішень і видимого порядку. Це означає підготовку мільйонів людей до можливих криз, до прийдешніх змін. Нові моделі освіти повинні сформувати людей з "майбутнім у крові", створити альтернативні форми цього майбутнього. Процес політичного навчання не може бути локалізований у часі і просторі минулого.

В дисертаційному дослідженні підкреслено, що політико-дидактична думка останнього часу все більш повертається до педагогічних ідей і практики якщо не античної, то класичної демократії. Висловлюється твердження про те, що демократії не можна навчити за допомогою блискучої лекторської риторики, володіння добротним, систематизованим матеріалом. Тим, хто навчається, потрібно поряд з виваженими настановами і твердженнями отримати можливість придбати власний демократичний досвід з його "вигодою" прав і тягарем обов'язків.

В роботі підкреслено, що важливо виробити у громадян критичне мислення, без якого навіть самий демократичний лад вироджується в тиранію більшості. Демократизм робить людину сміливішою в її індивідуальному виборі, змушує цінувати свободу в собі й іншому. Цілі і цінності освіти, виведені шляхом колективного пошуку істини, повинні стати основою для політичної освіти, бути покликаними сучасною епохою.

Не ставлячи завдання детального опису національних систем політичної освіти цих країн, в даній частині роботи відзначаються їх деякі характерні риси. Зазначено, що сучасні моделі навчання постійно збагачуються новими принципами. В цьому плані цікавим є розглянутий у дисертаційному дослідженні досвід більшості розвинутих демократичних країн світу.

Автор підкреслює, що в сучасних демократичних країнах існує універсальна або майже універсальна відданість певним цілям політичної і громадянської освіти, яка є міждисциплінарною, партисипаторною, інтерактивною, пов'язаною з життям, здійснюється у демократичному середовищі, відповідає вимогам суспільного різноманіття і реалізується школою разом із батьками, громадою та неурядовими організаціями.

Також зазначається, що в умовах одностайного визнання усіма державами ролі політичної освіти підходи до місця останньої в школі варіюються. Сьогодні в організації політичної освіти більшість національних систем західноєвропейських держав вибирають один з варіантів – створення спеціального навчального курсу чи включення проблем політичної освіти в традиційні предмети. Деякі країни використовують і те, й інше.

Автор вважає, що особливе місце в розгляді тенденцій розвитку систем

політичної освіти посідає характеристика розвитку політико-просвітницької галузі сучасної Німеччини. Нинішній та минулий досвід цієї країни може продемонструвати напрямок, в якому слід рухатися, та послідовність, в якій слід діяти, щоб досягти кращих результатів.

На підставі здійсненого аналізу в кінці даної частини дослідження робиться висновок про те, що система політичної освіти є частиною загальноосвітнього і культурного процесу і тому відбиває їх тенденції розвитку, а її завдання полягає у сприянні формуванню елементарних уявлень про політичну систему, які подібні іманентним життєвим навичкам та потрібні кожній людині в її повсякденному житті.

У *підрозділі 5.2 "Головні напрямки та проблеми розвитку політичної освіти в сучасній Україні*" відзначається, що сьогодні Україна перебуває на етапі демократичної трансформації суспільства. Одним із головних елементів цього процесу є формування міцних засад громадянського суспільства, що, в свою чергу, є неможливим без формування ліберально-демократичної моделі політичної культури громадянина.

Автор підкреслює, що демократичні зміни, які відбулися за час суверенного існування української держави, поставили на порядок денний питання формування відповідної суспільної свідомості. Адже будь-яке демократичне суспільство приречене на свідому та послідовну підтримку таких засад свого існування від широкого загалу громадян.

Крім цього, зазначається, що чим більше демократизується суспільство, тим гостріше його потреба у знаннях про людину, суспільство, його історію, тим більше відчувається необхідність у культурному розвитку кожного громадянина. Демократія несумісна з неуцтвом. Тому можна сказати, що, з одного боку, демократія без повноцінної освіти просто неможлива, а з іншого боку, і повноцінна освіта неможлива без демократії.

Обґрунтовано, що така посередницька роль політичної освіти між процесом пізнання політичного світу та його перетворенням ґрунтується на об'єктивних законах цього світу. Адже свідомо змінювати щось в політичному житті з певною метою можна лише розуміючи об'єктивний зміст політичного процесу та можливі шляхи і засоби бажаних змін.

Автор звертає увагу на те, що освіта, яка набирає рис ідеологічної обробки, перестає бути освітою і перетворюється на згадувану вище індоктринацію – систему насильницького насадження безальтернативної доктрини. Сам зміст наукових політико-правових знань є найбільш твердою перешкодою упередженості будь-кого з тих, хто спробує використати заходи політико-правової освіти для нав'язування антидемократичних цінностей, своїх корпоративних цілей.

В даній частині роботи розглянуті основні характеристики політичного знання – його постійна незавершеність, відсутність оцінок, що претендують на конечність узагальнень, і принципова відмова від моноцентричних

уявлень на користь визнання співіснування різних, що не піддаються зведенню в єдине ціле, наукових ідей, стилів мислення, між якими можливий продуктивний діалог.

У дослідженні доведена думка про те, що зміна уявлень про політичне знання вимагає відмови від нормативної моделі освіти, яка уніфікує людську індивідуальність і не залишає місця для пізнавальної ініціативи, на користь відкритої моделі. Перетворення переданої інформації в знання відбувається через творче осмислення інформації реципієнтом: співвіднесення з фоновим знанням, особистим досвідом і переживанням, нормами, які висуваються соціальним оточенням.

Підкреслена необхідність зміни акцентів при визначенні показників якості політичної освіти з оцінки успішності засвоєння конкретної інформації (це лише проміжне завдання політичної освіти) на оцінку рівня таких характеристик, як здатність до продуктивної взаємодії, толерантність, відповідальність, готовність до самостійного вибору, ставлення до демократичних цінностей тощо. Слід здійснити перехід від предметно-орієнтованого до критеріально-орієнтованого типу політичної освіти, логіку і зміст якого складають не сума знань та вмінь з окремих питань, а певні якості особистості, характер її мислення, соціальні та культурні орієнтації.

На думку автора, важливу роль у політичній освіті має відіграти курс критичного мислення, яке не є виключно продуктом демократичного способу життя, але в значній мірі виступає чинником його формування.

Окремі зауваження висловлені відносно специфіки заходів політичної освіти для окремих груп – суб'єктів виборчого процесу. Підкреслено, що в практику системи політичної освіти українського суспільства повинно увійти навчання громадян, які входять до складу виборчих комісій або беруть участь в утворенні зазначених комісій, на базі вищих навчальних закладів. В його ході слід передбачити вивчення іноземного досвіду проведення виборів і референдумів, організацію науково-практичних заходів (конференцій, семінарів, тренінгів тощо) з актуальних проблем організації виборчого процесу і референдумів, видання науково-практичних коментарів до законодавства про вибори і референдуми, науково-популярних та навчально-методичних посібників із зразками документів, необхідних для здійснення виборчими комісіями своєї діяльності.

Важливими, з погляду автора, виглядають заходи щодо політико-правової освіти таких важливих суб'єктів виборчого процесу, як кандидати, їх довірені особи, уповноважені особи політичних партій та виборчих блоків партій, офіційні спостерігачі. Політична освіта даної категорії учасників виборів повинна сприяти отриманню навичок, необхідних для проведення виборчої кампанії.

Вказані заходи щодо створення системи політичної освіти усіх учасни-

ків виборчого процесу роблять можливим суттєво підвищити ефективність виборчих механізмів у формуванні найважливіших виборних державних органів та органів самоврядування, головним чином, за рахунок зростання здатності виборців та інших суб'єктів виборчого процесу критично оцінювати політичний процес та свої власні політичні інтереси.

У дослідженні розглянуті змістовні характеристики політичної та громадянської освіти в Україні, які суттєвим чином впливають на їх ефективність. Підкреслено, що коли бракує теоретичної та емпірично обґрунтованої загальної методології, декларації цілей у цій сфері нерідко зазнають невдач. При цьому слід зазначити, що сьогодні методологія політичної і громадянської освіти базується здебільшого на передачі інформації та знань. Дослідження свідчить, що результатом інформативної стратегії є зменшення когнітивного міркування тих, хто навчається.

Здійснений аналіз показав, що однією з проблем вищезгаданих методологій є неврахування логіки, з якою ті, хто вчаться, змінюють та будують своє життя, зокрема його громадянський вимір. У цьому розумінні ефективніше впливати на індивідуальні умови, за яких можуть розвиватися адекватніші та різноманітніші дії, ніж просто надавати інформацію або навчати абстрактних навичок.

Аналіз зазначених проблем дозволив зробити в даній частині ряд висновків. В першу чергу, зазначено, що стрімкий крах комуністичного режиму і проголошення незалежності породили в українському суспільстві ілюзії щодо можливості швидкої і безболісної ліквідації старої і розбудови зовсім нової, демократично орієнтованої й інтегрованої із світовими реформаційними процесами, держави.

Відсутність дієвої системи політичної освіти вкрай негативно відбивається на свідомій участі громадян України у політичному житті країни. Більшість з них, не маючи змоги компетентно кваліфікувати політичні сили, які діють на політичній арені в період виборчих кампаній, політичних акцій, надають підтримку тим з них, які або не здатні представляти їх інтереси, або не ставлять перед собою такого завдання.

Реформування політичної освіти необхідно здійснювати з урахуванням низки важливих завдань, серед яких – необхідність дати можливість громадянам різних вікових категорій отримати істинні знання про політичний світ, сформувати у громадян здатність критично осмислювати процеси політичного життя, виробити в акторів імунітет проти впливу політичних технологій на їх свідомість, сформувати активну громадську позицію українців.

Також робиться загальний висновок про те, що політична освіта є одним з найважливіших ендогенних чинників політичного процесу, який впливає на стабільність, ефективність та перспективи подальшого розвитку системи. Цей висновок ґрунтується на тому, що політичний світ у його

просторово-динамічних характеристиках і “людина політична” являють єдиний комплекс, і саме політична освіта покликана удосконалювати та гармонізувати їх взаємодію.

Крім цього, зазначається, що проблеми політичної освіти в Україні вимагають подальшого ґрунтовного вивчення. Зокрема, особливої уваги вимагають питання включення політичних знань в освітні програми, розробки дидактики політичної освіти, яка б відповідала перехідному періоду нашого суспільства, сприяла формуванню знань та громадянських навичок, які відповідають змісту нових процесів в Україні і світі.